
PUBLIKACIJOS

A. NESAVAS

KARLO MANHEIMO ŽINOJIMO SOCIOLOGIJA

XIX a. ir XX a. sandūra išliks socialinėje atmintyje kaip tas Vakarų Europos kultūros tarpsnis, kuriame įvyko esminiai pokyčiai beveik visose dvasinio gyvenimo srityse: moksle, filosofijoje, politikoje, mene ir literatūroje. Ši epocha — nepaprasto kūrybinio intensyvumo, kultūros formų įvairovės ir socialinės įtampos epocha — išugdė visą plejadą asmenybių, kurių darbai nulėmė vėlesnių kartų intelektualinius ieškojimus, o daugeliu požiūrių išliko reikšmingi iki šių dienų. Tai buvo savotiškas sociologinės minties „aukso amžius“. Būtent tada teorines programas kūrė E. Diurkheimas ir M. Véberis, G. Zimelis ir V. Paretas, V. Diltėjus ir M. Šeleris. Šie mokslo vyrai buvo radikalių perversmų politinėse bei ekonominėse institucijose, svarbiausių kultūros tradicijų ir dvasinių vertybių (kartu ir religinių) sureliatyvinimo ir nuvertinimo liudininkai. Jų kartos akyse žlugo XIX a. racionalizmo, o iš dalies ir jų pačių puoselėta stabilios socialinės tvarkos ir visuotinės kultūros idėja. XX a. pradžios įvykiai (revoliucijos, Pirmasis pasaulinis karas, ekonominė suirutė) galutinai sugriovė visas turėtas viltis ir intelektualines iliuzijas. Naujoji situacija pareikalavo ne tik atsisakyti tradicinio požiūrio į istorinę tikrovę, bet ir performuluoti socialinės teorijos tikslus bei metodologinius principus. Tokį uždavinį teko spręsti jaunesnei Europos sociologų kartai, kuriai priklausė ir Karlas Manheimas.

Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse Vengrijos, kaip ir kitų Rytų Europos kraštų, visuomeninis-kultūrinis gyvenimas virte virė: kūrėsi ir konfrontavo įvairios politinės srovės, vyko karšti ginčai dėl naujų kryptių literatūroje, muzikoje bei filosofijoje. Daugumas jaunųjų Budapešto intelektualų buvo kairiųjų pažiūrų — jie svarstė ir patys kūrė įvairias radikalias visuomenės bei kultūros pertvarkymo programas. Dalis jų susibūrė į grupę, kuriai vadovavo trisdešimtmetis, bet jau spėjęs pagarsėti savo literatūros kritikos ir estetikos darbais Džerdis Lukačas. „Sekmadienio rateliui“ — taip vadinosi ši grupė — priklausė ir K. Manheimas. Nors šio ratelio nariai ir buvo laikomi „kairiaisiais“, tačiau politika jiems iš tikrųjų menkai rūpėjo. Tiesa, jų pasisakymuose buvo negailestingai kritikuojamą kapitalistinę visuomenę ir kultūrą, tačiau tai išplaukė greičiau iš jų

idealistinių nusistatymų negu iš aiškiai apibrėžtų politinių pažiūrų. Šitai atsispindi ir K. Manheimo programinėje paskaitoje „Siela ir kultūra“, perskaitytoje 1917 m. rudenį „Sekmadienio ratelio“ nariams. Ji skelbė, kad atėjo laikas „atgaivinti dvasingumą“, kad Europos kultūra „nusisuks nuo XIX a. pozityvizmo ir sugriš prie metafizinio idealizmo“. Kaip naujos intelektualų kartos atstovas, jis netikėjo optimistine progreso idėja, tačiau išreiškė viltį sukurti naują kultūrą.

K. Manheimas gimė 1893 m. kovo 27 d. Budapešte, pasiturinčio komersanto šeimoje. Baigęs gimnaziją, pradėjo studijuoti filosofiją tenyksiame universitete, vėliau tęsė studijas Freiburgo, Berlyno ir Paryžiaus universitetuose. Jo pažiūras suformavo svarbiausios XIX a. pabaigos—XX a. pradžios Vokietijos filosofinės kryptys: neokantininkų mokykla (ypač H. Rikertas ir E. Laskas), E. Huserlio fenomenologija, M. Vėberio ir M. Šelerio sociologinės teorijos, E. Triolčės kultūros sociologija, V. Diltėjaus „gyvenimo filosofija“ ir kt. Svarbų teorinį impulsą jam davė marksizmas, ypač K. Markso ir D. Lukačo kūryba. Į gyvenimo pabaigą K. Manheimas patyrė psichoanalizės, biheviorizmo bei pragmatizmo idėjų įtaką. Nors tokia šaltinių įvairovė, kai kurių tyrinėtojų nuomone, sąlygojo jo pažiūrų eklektiškumą¹, vis dėlto tai nebuvo atsitiktinis, mechaniškas įvairių pažinimo sričių ir teorijų rinkinys,— to reikalavo anksti suvoktas ir sąmoningai užsibrėžtas tikslas išnagrinėti pažinimo socialinę prigimtį.

1918 m. pabaigoje Vengrijoje prasidėjo revoliuciniai įvykiai, buvo paskelbta Tarybų respublika. Kitų metų pavasarį reorganizavus Budapešto universitetą, K. Manheimas rengėsi jame dėstyti filosofiją. Tačiau 1919 m. vasarą revoliucija buvo užgniaužta, ir K. Manheimas, kaip ir daugelis kitų intelektualų, bent menkiausiai susijusių su revoliucinės vyriausybės veikla, buvo priverstas prieglobsčio ieškoti užsienyje. Pirmiausia jis apsi-stojo Freiburge, kur klausėsi M. Heidegerio paskaitų, o vėliau įsikūrė Heidelberge. Jaunojo K. Manheimo teoriniai interesai buvo grynai filosofiniai: antai jo daktarinė disertacija skirta vien pažinimo teorijos klausimams². Tačiau, gilinantis į A. Vėberio, M. Šelerio bei K. Markso kūrybą, jo žvilgsnis vis labiau kryo sociologijos link, ir todėl vėlesni darbai iš esmės jau buvo sociologinės studijos³. 1925 m. K. Manheimas gavo

¹ *Gurvitch G. Wissenssoziologie // Die Lehre von der Gesellschaft.— Stuttgart, 1958.— S. 423; Merton R. K. Social Theory and Social Structure.— New York, 1968.— P. 545.*

² *Mannheim K. Die Strukturanalyse der Erkenntnistheorie // Kant Studien.— Berlin, 1922.— Nr. 57.*

³ Iš gausaus K. Manheimo kūrybinio palikimo pažymėtini tokie straipsniai: *Historismus // Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik.— 1924.— Bd. 52.— S. 1—60; Das Problem einer Soziologie der Wissens // Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik.— 1925.— Bd. 53.— S. 577—652; Ideologische und soziologische Interpretation der geistigen Gebilde // Jahrbuch für Soziologie.— 1926.— Bd. 2.— S. 424—440; Das konservative Denken: Soziologische Beiträge zum Werden des politisch-historischen Denkens in Deutschland // Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik.— 1927.— Bd. 57.— S. 68—142; 470—495; Das Problem der Generationen // Kölner Vierteljahrshefte für Soziologie.— 1928.— Bd. 7.— S. 157—185; 309—330; Wissenssoziologie // Handwörterbuch der Soziologie / Hrsg. A. Vier-*

privatdocento vietą Heidelbergo universitete, o po dvejų metų paskirtas sociologijos ir ekonomikos profesoriumi Frankfurto universitete. 1933 m. naciams užėmus valdžią, jis buvo priverstas emigruoti į Angliją, kur iš pradžių dėstė Londono ekonomikos mokykloje, o vėliau Londono universitete. Naujoje aplinkoje gerokai pasikeitė K. Manheimo teorinių ieškojimų kryptis: dabar jis daugiausia dėmesio skyrė visuomenės demokratinio pertvarkymo bei socialinio auklėjimo problemoms. 1946 m. pabaigoje jis gavo pasiūlymą užimti JUNESKO direktoriaus postą, tačiau 1947 m. sausio 9-ąją K. Manheimas staiga mirė.

Nors K. Manheimas yra palikęs vertingų studijų įvairiose sociologinės analizės srityse, tačiau visuotinai pripažįstama, kad svarbiausias jo įnašas į XX a. socialinę mintį yra „žinojimo sociologija“ (Wissenssoziologie).

Kaip istorizmo šalininkas, jis teigė, kad kiekviena visuomenė ir epocha turi savitą kultūrą, o kiekvienas žmogaus kūrinys — tos kultūros dalis. Todėl K. Manheimas atvirai nepasitikėjo individualistiniu požiūriu į pažinimą: individas nėra vieniša mąstanti nendrė, kaip sakė Blezas Paskalis, — priešingai, visi individualaus proto kūriniai yra objektyvios kultūros dariniai. Atmesdamas idealistinės filosofijos mėginimus aiškinti mąstymą apriorinėmis „grynos sąmonės“ kategorijomis, jis formuluoja svarbią tezę, kad „istorinis pažinimas yra įmanomas tik iš apibrėžtos intelektualinės pozicijos, ir šis pažinimas suponuoja subjektą, turintį aiškias ateities aspiracijas ir aktyviai siekiantį jas realizuoti“⁴. Remdamasis V. Diltėjaus istorizmo samprata, kad visi mūsų kuriami pasaulėvaizdžiai yra istoriškai sąlygoti ir riboti, K. Manheimas prieina išvadą: mąstymas turi būti aiškinamas ne remiantis kažkokia transcendentaline tikrove, bet konkrečiame sociokultūrinės kaitos fone.

Šiuo atveju K. Manheimas suformuluoja svarbią socialinių mokslų problemą: šioje srityje objekto tyrinėjimas negali būti izoliuotas nuo tam tikro apibrėžto konteksto, kuriame pripažintos įvairios vertybės, veikia kolektyviniai-nesąmoningi valios impulsai, etc. Konstatuojant mąstymo susietumą su socialiniais veiksniais, nereiškia, kad atsisakoma jo objektyvumo. Socialiniai mokslai privalo atsižvelgti į bendroje veikloje atsirandančius veiksnius, o socialinio pažinimo objektyvumas gali būti pasiektas ne eliminuojant, bet kritiškai įsisaugojant bei kontroliuojant subjektyvius vertinimus. Tyrinėdama ir spręsdama minėtas problemas, žinojimo sociologija, K. Manheimo įsitikinimu, padės rasti deramą pagrindą socialiniams mokslams ir atsakyti į klausimą, ar leistina taikyti mokslinius metodus politikoje.

Mąstymo socialinių šaknų ir jo ryšių su žmogiškąja veikla problema, K. Manheimo nuomone, galėjo iškilti tik specifinėje socialinėje situaci-

kandt.— Stuttgart, 1931.— S. 659—680. Svarbiausios K. Manheimo knygos: *Ideologie und Utopie.*— Bonn, 1929; *Die Gegenwartsaufgaben der Soziologie: ihre Lehrgestalt.*— Tübingen, 1932; *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus.*— Leiden, 1935; *Diagnosis of Our Time: Wartime Essays of a Sociologist.*— London, 1943.

⁴ *Mannheim K. Essays on the Sociology of Knowledge.*— London, 1952.— P. 102.

joje, kurią galima apibrėžti sociologiškai. Pirmiausia, būtina atskleisti veiksnius, vertusius atkreipti dėmesį į patį mąstymą ir tai, kad tas pats pasaulis gali būti skirtingai suvokiamas įvairių stebėtojų. Mąstymo formų įvairovė negalėjo tapti problema tol, kol socialinis stabilumas laiduodavo individų pasaulėžiūros vientisumą. Žinoma, kiekvienoje visuomenėje vyksta mąstymo būdų kaita, tačiau ji tokia lėta, kad vienos kartos gyvenime ją pastebėti praktiškai neįmanoma. Kad mąstymo formų įvairovė būtų pastebėta, reikia, jog istoriniame procese pradėtų veikti nauji veiksniai, pirmiausia — socialinis mobilumas, pakertantis įsitikinimą dėl mąstymo formų ir pasaulėvaizdžio nekintamumo. Pasak K. Manheimo, sociologiniu požiūriu lemiamas naujųjų amžių faktorius — ekleziastinės pasaulio sampratos monopolijos žlugimas, praradimas iliuzijos, kad egzistuoja tik vienas „teisingas“ mąstymo tipas. Bažnyčiai praradus intelektualinę monopoliją, atsiranda reali galimybė įvairiai aiškinti pasaulį, nes skirtingų mąstymo tipų susidūrimas iškelia esminį klausimą: „kodėl tapatūs žmonių mąstymo procesai, kurių objektas yra tas pats pasaulis, gali sukurti skirtingas šio pasaulio koncepcijas?“⁵

Naujųjų amžių pradžioje epistemologijoje, psichologijoje bei sociologijoje atsirado visiškai nauji mąstymo būdai ir tyrinėjimai, be kurių, K. Manheimo įsitikinimu, būtų buvę neįmanoma suformuluoti žinojimo sociologijos problemų. Pirmasis svarbus ankstesnio vieningo pasaulėvaizdžio išnykimo padarinys — pažinimo teorijos atsiradimas. Įsigilinę į mąstymo pagrindus, naujųjų amžių filosofai atrado ne tik daugybę galimų požiūrių į pasaulį, bet ir daugybę ontologijų. Epistemologai mėgino pašalinti šį neapibrėžtumą ne remdamiesi dogmatiškai postuluojama būties teorija ar kažkokio absoliuto grindžiama pasaulio tvarka, bet pasikliaudami pažįstančiuoju subjektu. Visi to meto epistemologiniai tyrinėjimai orientuoti į objekto ir subjekto poliariškumą. Išeities taškas — objektyvusis, tariamai žinomas visiems, pasaulis, kurio pagrindu aiškinama individo vieta šioje pasaulio tvarkoje bei jo pažintinės galios. Kitu atveju tokiu išėities tašku pasirenkamas individas, kaip neginčijama duotybė ir pagrįsto žinojimo galimybė. Kada neabejojama objektyviuoju pasauliu, vyrauja tendencija juo grįsti pažįstančiojo subjekto egzistavimą ir jo pažintines galimybes. Žlugus ankstesniam ontologiniam pasaulio tvarkos modeliui, pasirenkamas alternatyvinis metodas — pažintinio akto pagrįstumas aiškinamas subjektu. Ši tendencija ryškiausiai atsispindėjo, anot K. Manheimo, naujųjų amžių racionalistinėje filosofijoje.

Taigi vietoj tradicinės ekleziastinės pasaulio sampratos buvo pasiūlyti tokie konceptualiniai pasaulio modeliai, kuriuose pirmenybė buvo atiduota subjekto mąstymo genėzės empiristinei rekonstrukcijai. Eidami tokiu keliu, naujųjų amžių filosofai vylėsi suprasti ne tik kognityvinių vaizdinių ištakas, subjekto vaidmenį pažinime, bet ir rasti teisingą žinojimą apskritai. Epistemologijos posūkis į subjektą, kaip teigia K. Manheimas, padėjo atsirasti ir empiristinei psichologijai, taikusiai tuos pačius

⁵ *Mannheim K. Ideologie und Utopie.— Frankfurt am Main, 1952.— S. 9—10.*

gamtamokslinius metodus. Tačiau netrukus paaiškėjo, kad mąstymo psichologija su visais vidiniais „patyrimais“ yra taip pat tikrovės dalis, taigi šių patyrimų pažinimas neišvengiamai suponuoja tikrovės teoriją, t. y. ontologiją. Naujųjų amžių psichologijoje išsigalėjo mechanistinis ir funkcionalus socialinio elgesio aiškinimas, kuris nieko negalėjo pasakyti apie žmogaus vidinius patyrimus, jo vertybes ir tikslus. K. Manheimo požiūriu, mechanistinio mąstymo tipas galėjo sėkmingai būti pritaikytas tik tais atvejais, kur tikslas ir vertybės kildinami iš kito šaltinio, kur nagrinėjamos tik socialinio veiksmo „priemonės“. Tačiau šis analitinis metodas buvo bejėgis, kai reikėjo paaiškinti konkretų gyvenimo turinį ir žmogiškuosius vertinimus (gėrio ir blogio problemą, gyvenimo prasmės klausimus).

Anot K. Manheimo, sociologinis požiūris į žinojimą verčia pripažinti, kad žinojimas atsiranda bendrame grupės gyvenimo procese, kuriame kiekvienas individas įgyja savo žinojimą per bendrą likimą, bendrą veiklą ir bendrų sunkumų įveikimą (nors kiekvienam individui ir skirtingai)⁶. Žodžiu, žinojimas savo esme yra visada kolektyvinis. Taigi klasikinė epistemologija klysta, teigdama, kad žinojimas atsiranda kaip gryna teorinė kontempliacija. Individualistinės epistemologijos pagrindas — klaidingas vaizdinys apie izoliuotą, atskirą individą, kuris tarp kitų sugebėjimų turi ir „gryno žinojimo“ sugebėjimą. Tačiau neteisinga manyti, kad šis individas pats iš savęs kuria žinojimą apie pasaulį. Priešingai, „individas nuo gimimo priklauso grupei ne tik todėl, kad šitai pripažįsta, yra jai lojalus, bet pirmiausia todėl, kad žiūri į pasaulį bei jo reiškinius lygiai taip pat kaip ji (t. y. remdamasis šioje grupėje pripažintomis prasmėmis). Kiekviena sąvoka, kiekviena konkreti prasmė yra tam tikros grupės potyrių kristalizacija“⁷.

Kaip sociologas, K. Manheimas imasi atsakyti į vieną svarbų klausimą: kaip žmonės iš tikrųjų mąsto, kaip mąstymas realiai funkcionuoja visuomenėje? Jo manymu, filosofai dažniausiai apsiribodavo savo pačių mąstymu, t. y. kreipdavo dėmesį tik į filosofijos istoriją arba specialias teorinio pažinimo sritis (matematiką, fiziką ir t. t.). Šie mąstymo tipai pritaikomi tik specifinėmis sąlygomis ir apibrėžtose sferose, tačiau negali padėti žmonėms suprasti ir pertvarkyti savo pasaulio ir visuomenės. Spręsdamas gyvenime iškylančius įvairius praktinius klausimus, žmogus remiasi ne šiais specialiais mąstymo tipais, bet įvairiais ikiteorinio ir neteorinio mąstymo tipais. Todėl svarbiausias dabarties sociologų uždavinys — surasti tinkamą metodą, įgalinantį aprašyti ir analizuoti vadinamąjį neteorinį mąstymą bei suformuluoti su juo susijusias problemas ir sukurti prielaidas jam kritiškai suprasti. Šį metodą, K. Manheimo įsitikinimu, gali duoti naujoji disciplina — „žinojimo sociologija“.

Pagrindinė šios disciplinos tezė: egzistuoja tokie mąstymo tipai, kurių negalima adekvačiai suprasti, neišsiaiškinus jų socialinių šaknų. Teisinga,

⁶ Ten pat.— P. 27.

⁷ Ten pat.— P. 20—21.

kad mąsto individas, o ne kažkokia metafizinė būtybė ar absoliutus protas, kurio idėjas po to atgamina individo protas. Tačiau būtų neteisinga daryti išvadą, kad visos idėjos, jausmai slypi pačiame individe ir gali būti galutinai paaiškinti tik jo gyvenimo patyrimų pagrindu. Žinojimo sociologas sąmoningai remiasi ne atskiru individu bei jo mąstymu, o tuo labiau ne filosofų mėgstama abstrakcija „mąstymu apskritai“, bet priešingai — mąstymą susieja su konkrečia socialine situacija. Mąsto ne žmonės apskritai, ne pavieniai individai, bet „tam tikros žmonių grupės, kurios sukuria ypatingą mąstymo stilių nepabaigiamai reaguodamos į tam tikras tipiškąs situacijas, būdingas jų bendrajai padėčiai“⁸. Žodžiu, teisingiau sakyti ne tai, kad mąsto atskiras individas, bet kad jis dalyvauja tam tikrame mąstymo procese, prasidėjusiame gerokai anksčiau. Taigi kiekvienas individas yra dvejopai sąlygotas visuomenėje: jis randa jau gatavą situaciją, kita vertus,— šioje situacijoje atsiradusius mąstymo ir elgesio modelius. Tuo K. Manheimas nori pasakyti svarbią mintį, kad konkretūs mąstymo būdai neatsiejami nuo kolektyvinio veiksmo konteksto, kuriame individas iš pradžių ir atranda intelektualine prasme pasaulį. Būtent ši bendra veikla ir jos kryptis lemia žmonėms išskylančių problemų pobūdį ir mąstymo kryptį. Tad svarbiausia K. Manheimo išvada tokia: pažinimas ir mąstymas atsiranda konkrečiomis istorinėmis bei socialinėmis sąlygomis, todėl nėra jokios prasmės aiškinti pažinimą ir mąstymą visiškai atsietai nuo socialinių sąlygų bei žmogiškojo patyrimo. Šia prasme kiekviena idėja, kad pažinimas transcenduoja istoriją ir kultūrą, — tai iš esmės idėja, neigianti tiesos žmogiškąją kilmę. Žodžiu, nėra tiesos, galinčios paneigti, kad ji nėra socialinių procesų bei struktūrų, realių žmonių ir protų kūrinys. Ši išvalga, teigia K. Manheimas, akivaizdžiai įrodo, kad vien logika negali nustatyti mąstymo validumo (formalioje loginėje analizėje mąstymas atskiriamas ne tik nuo socialinės situacijos, bet ir nuo socialinio veiksmo apskritai, remiantis tuo, kad ryšiai tarp mąstymo ir socialinio konteksto yra nereikšmingi nustatant mąstymo „teisingumą“).

Žinojimo sociologija atliekanti du uždavinius: „kaip teorija, ji siekia iškelti ir išgvildinti doktriną (Lehre) apie vadinamąjį žinojimo „egzistencinį sąlygotumą“ (Seinsverbundenheit), o kaip istorinis-socialinis tyrinėjimas,— ištirti šį „egzistencinį sąlygotumą“ atsižvelgiant į įvairius žinojimo turinius praeityje ir dabartyje“⁹. Vadinasi, žinojimo sociologija yra ir mąstymo egzistencinio sąlygotumo teorija, ir istorinis-sociologinis tyrinėjimo metodas. Kaip teorija, ji gali būti grynai empiriniu tyrinėjimu, t. y. aiškinti socialinį žinojimo sąlygotumą fenomenologiniu aprašymu ir struktūriniu analize, o kitu atveju — būti epistemologiniu tyrinėjimu, kuriame nagrinėjama žinojimo egzistencinio sąlygotumognoseologinio relevantiškumo problematika. Pasak K. Manheimo, anksčiau minėti du žinojimo sociologijos tikslai nebūtinai yra susiję: galima pripažinti jos empirinius rezultatus nedarant jokiųgnoseologinių išvadų. Kitaip tariant,

⁸ Ten pat.— P. 4—5.

⁹ Ten pat.— P. 227.

atsiribojus nuo gnoseologinės problematikos, žinojimo sociologiją galima paversti faktinio mąstymo egzistencinio sąlygotumo teorija.

Naujoji disciplina — žinojimo sociologija — atsirado „dabarties mąstymo krizės“ situacijoje, išryškinusioje bet kokio mąstymo socialinį sąlygotumą, kartu mėginant rasti kriterijus, kurie padėtų įvertinti neteorinių veiksmų reikšmingumą mąstymo procese. Bet ką gi reiškia šis „egzistencinis sąlygotumas“? K. Manheimas tvirtina, kad žinojimo egzistencinis sąlygotumas (Seinsverbundenheit des Wissens) nėra susijęs su mechanišku priežasties-padarinio ryšiu. Šio sąlygotumo prasmė lieka nenustatyta, ir tik empiriniai tyrinėjimai galės atskleisti, kokia iš tikrųjų koreliacija tarp gyvenimo situacijos ir mąstymo proceso. „Egzistencinis mąstymo sąlygotumas gali būti laikomas faktiškai įrodytu tose srityse, kuriose pavyksta atskleisti: a) kad pažinimo procesas *de facto* vystosi anaipol ne pagal istoriškai „imanentiškus dėsnius“, anaipol neišplaukia iš „daiktų prigimties“ arba iš „grynai loginių galimybių“ ir nėra vidinės „dvasinės dialektikos“ rezultatas, bet kad mąstymo atsiradimą ir formavimąsi svarbiausiais atvejais lemia įvairiausi neteoriniai faktoriai, paprastai vadinami „būties faktoriais“ <...> b) kad šių faktorių įtaka konkrečiam žinojimo turiniui turi anaipol ne periferinę reikšmę, kad jie nėra reikšmingi tik idėjų genezės požiūriu, bet išiskverbia į idėjų turinį bei formą ir nulemia mūsų patyrimo ir stebėjimo imlumą, apimtį bei intensyvumą, t. y. tai, ką mes vadiname pažinimo aspektu“¹⁰. Atkreipdamas dėmesį į žinojimo socialinį sąlygotumą, K. Manheimas neišvengiamai susidūrė su reliatyvizmo problema.

Žinojimo egzistencinio sąlygotumo sąvoka — K. Manheimo sociologinės koncepcijos kertinis akmuo, nes „priklausomai nuo tyrinėtojo pozicijos keičiasi ne tik pagrindinės orientacijos, vertinimai ir idėjų turinys, bet ir problemų kėlimas, nagrinėjimo būdas ir netgi kategorijos, kuriomis apibendrinamas, renkamas ir tvarkomas patyrimas“¹¹. Užimdamas tokią radikalią poziciją, t. y. kad visi mąstymo būdai (tiek forma, tiek turiniu) yra susiję su tyrinėtojo socialine padėtimi, K. Manheimas vis dėlto neapibrėžia aiškiau socialinės struktūros ir mąstymo santykio. „Ši spraga,— teigia R. K. Mertonas,— daro itin miglotą ir neaiškia jo svarbiausią tezę apie „žinojimo egzistencinį sąlygotumą“ (Seinsverbundenheit des Wissens)“¹². Kitas jo kritikas nurodo, kad „neatsitiktinai Manheimo pateikiami pagrindinio teiginio apie mąstymo egzistencinį sąlygotumą svarstymai yra tokie migloti, nes jis nepateikia jokių kriterijų, kuriais remiantis gali būti pripažintas mąstymo ir jo egzistencinio pagrindo priežastinis ryšys“¹³.

¹⁰ Ten pat.— P. 230.

¹¹ Ten pat.— P. 128.

¹² Merton R. K. *Social Theory and Social Structure*.— New York, 1968.— P. 552.

¹³ Hartung F. E. *Problems of the Sociology of Knowledge // The Sociology of Knowledge: A. Reader*.— London, 1970.— P. 698.

Pažymėtina, kad ne tik minėtieji, bet ir dauguma kitų K. Manheimo kritikų nėra mažai neabejojo, kad konstatavęs mąstymo egzistencinį sąlygotumą, jis pripažino socialinės būties ir mąstymo priežastinį ryšį. Dėl šio nesupratimo, žinoma, kaltas ir pats K. Manheimas, neapibrėžęs aiškiau mąstymo ir visuomenės santykio. Tačiau, atidžiau perskaičius jo darbus, matyti, kad jis pabrėžtinai siekia atsiriboti nuo priežastinio aiškinimo ir niekur nėra aprašęs „egzistencinio sąlygotumo“ priežastinėmis sąvokomis¹⁴. Šis klausimas itin svarbus, nes, pripažinus, kad žinojimo sociologija yra mėginimas aiškinti mąstymą vien socialinės būties faktoriais, kad jos uždavinys — paversti pažinimą kažkoku materialių faktų substratu,— galima pateisinti visus tuos, kurie kaltino K. Manheimą žmogaus proto nuvertinimu, teoriniu cinizmu bei skepticizmu. Šių priekaištų nepagrįstumas akivaizdus, jeigu traktuojame žinojimo sociologiją ne kaip pažinimo nuvertinimo, diskreditavimo priemonę, bet kaip mėginimą rasti intersubjektyvaus supratimo pagrindus. Kadangi socialinių ir dvasinių reiškinių turinys yra „prasmingas“, o prasmė suvokiama per supratimą ir interpretaciją, tai žinojimo sociologijos pagrindinis uždavinys — nustatyti, kaip galima suprasti įvairius socialinio pasaulio reiškinius. Taigi žinojimo sociologija turi išspręsti dilemą: socialinis pažinimas privalo būti adekvatus pripažįstamai imanentinei prasmės struktūrai, tačiau kartu išvengti reliatyvizmo, t. y. transcendentuoti imanentinę prasmę ir rasti intersubjektyvius validumo kriterijus. Šitai išryškėja K. Manheimo kūrybos pagrindinė tema — kultūros pasaulio supratimas ir hermeneutinė interpretacija. Šiuo požiūriu ypač svarbus K. Manheimo straipsnis „Ideologinė ir sociologinė dvasinių darinių interpretacija“, kuriame mėginama pateikti ne tik interpretacijos tipologijos metmenis, bet ir savotiškai apibendrinti interpretacijos problemos tyrinėjimus.

Ne mažiau svarbu ir tai, kad K. Manheimo sociologinės analizės metodai kirtosi su pozityvistine socialinių mokslų tradicija ir empiristine programa (objektyvių faktų kultu, pažinimo tapatinimu su gamtos mokslų modeliu). Todėl K. Manheimo žinojimo sociologiją galima laikyti tąsa tų akademinų ginčų (Wissenschaftstreit, Methodenstreit, Werturteilsstreit) dėl socialinių mokslų metodologijos, kurie vyko vokiečių filosofijoje ir sociologijoje XIX—XX a. sandūroje. Savo antipozityvistinę nuostatą K. Manheimas aiškiai suformulavo jau 1925 m.: „Pozityvistiniai tikrovės aprašymai yra fenomenologiniu požiūriu klaidingi, nes jų šalininkai — gamtotyrininkai ir psichologai — neįžvelgia, kad numanoma „prasmė“ yra kažkas specifiška, *sui generis*, tai, ko neįmanoma suskaidyti į atskirus psichinius aktus. Jie nemato, kad prasmę turinčių objektų suvokimas ir

¹⁴ Šiuo atveju daugelį suklaidino ir knygos „Ideologija ir utopija“ vertėjai, kurie vokišką terminą „Seinsverbundenheit“ išvertė į anglų kalbą kaip sinonimus: „existential determination“, „social determination“ ir „situational determination“. Tačiau šis vokiškasis terminas tik konstatuoja mąstymo santykį arba „susijetumą“ su būtimi (Sein), bet nenurodo, kad tai determinacinis ryšys. K. Manheimas vartojo ir kitą sąvoką (Seinsgebundenheit), kuri stipriau akcentuoja mąstymo ir būties ryšį, tačiau ir ją priešstatė kauzaliniam aiškinimui.

pažinimas suponuoja interpretaciją ir supratimą; kad šiuo atveju kylančios problemos negali būti išspręstos mokslinio monizmo metodu; ir, pagaliau, kad jų natūralizmas trukdo jiems teisingai suprasti būties ir prasmės santykį"¹⁵. Bet kuris bandymas pagrįsti intersubjektyvius validumo kriterijus imanentinio supratimo sąskaita, t. y. taikant socialinių mokslų srityje gamtamokslinę metodologiją, jam buvo nepriimtinas jau vien todėl, kad gamtamokslinė metodologija nuvertino prasmės sferą ir tapatino tiesą tik su formaliais ir antlaikiniais validumo kriterijais. K. Manheimo požiūriu, tikrieji reliatyvizmo gynėjai tvirtina, kad absoliutaus ir antlaikinio validumo garantais yra gamtamokslinio metodo kriterijai. Tačiau, anot jo, nėra labiau reliatyvistinio aiškinimo, kaip ta statiška Proto filosofija, kuri pripažįsta vertybių „savaime“ transcendentiskumą ir išvelgia šio transcendentiskumo garantiją kiekvieno konkretaus sprendinio formoje, tačiau šio sprendinio materialų turinį priskiria visiško reliatyvumo sferai...“¹⁶. Turint galvoje tokias K. Manheimo teorines nuostatas, galima pavadinti likimo ironija, kad jo kritikai apkaltino jį ne tik sąmoningu atsisakymu nuo intersubjektyvių validumo kriterijų ir reliatyvizmu, bet ir redukcionistiniu požiūriu į žmogaus mąstymą bei pažinimą.

Žinojimo sociologijai K. Manheimas kėlė uždavinį atskleisti ir tas struktūrinės sąlygas, kuriomis atsiranda arba išnyksta vienos ar kitos problemos ir disciplinos. Jo požiūriu, jokios problemos atsiradimo bei jos reikšmingumo negalima paaiškinti atskiro žmogaus talentu, nes „šio aiškinimo reikia ieškoti įvairių tarpusavyje susijusių problemų formoje ir sąveikoje, kurioje atsiranda konkreti problema“¹⁷. Taigi K. Manheimas įsitikinęs, kad socialiniai veiksniai turi įtakos pažinimo procesui ir kad būtina atsisakyti apriorinės nuostatos, kad pažinimo procesą galima paaiškinti kaip savotišką „imanentinę dvasios istoriją“. Atmetus šią apriorinę nuostatą, nesunku pastebėti, kad: „a) problemos kėlimas imanomas tik remiantis ankstesniu gyvenimo patyrimu; b) duomenų atrankoje dalyvauja pažįstančiojo subjekto valia; c) problemos tyrinėjimo pobūdžiui turi įtakos gyvenimo jėgos (lebendige Kräfte)“¹⁸. Šios „gyvenimo jėgos“ ir valios nuostatos yra ne individualaus, bet kolektyvinio pobūdžio, todėl akivaizdu, kad nei mąstymas, nei žinojimas negali būti adekvačiai paaiškinti neatsižvelgiant į tai, jog jie formuojasi kolektyviniu pagrindu ir yra sąlygojami „būties faktorių“. Suvokus šitai, suprantama, kodėl idėjų ir teorijų negalima laikyti pavienių mąstytojų genialiais atradimais. Maža to, pasaulis gali būti pažįstamas įvairiais būdais, o dėl „bendro“ pasaulio aiškinimo vienu metu gali konkuruoti kelios, viena kitai priešingos mąstymo tendencijos. Sociologinė analizė, pasak K. Manheimo, atskleidžia, kad „grynai teoriniuose nesutarimuose slypi tarpusavyje konkuruojančių grupių pasaulėžiūriniai skirtumai, todėl tai, kas anksčiau buvo aiškinama

¹⁵ From Karl Mannheim / Ed. by K. Wolff.—New York, 1971.—P. 76.

¹⁶ Mannheim K. *Essays on the Sociology of Knowledge*.—London, 1952.—P. 128.

¹⁷ Mannheim K. *Ideologie und Utopie*.—S. 95.

¹⁸ Ten pat.—P. 230—231.

kaip „dvasinio pasaulio“ dialektika, kaip „imanentinė dvasios istorija“, — žinojimo sociologijos požiūriu, yra dvasios istorijos judėjimas, kurio ritmą reguliuoja kartų kaita ir konkurencija.

K. Manheimo įsitikinimu, ir mąstymo sferoje žinojimo sociologija nustato atskirus mąstymo tipus, fiksuodama vis tikslesnius kiekvieno pažinimo „aspekto“ (Aspektstruktur) kriterijus. Tiriant mąstymo struktūrą, galima nustatyti: kur, kada ir kodėl pasaulis atsiskleidžia jį pažįstančiam subjektui tik būtent tuo pavidalu bei forma. „Aspektas“ nusako būdą, kuriuo individas mato objektą, ką jis jame suvokia ir kaip jis konstruoja šį objektą savo mąstyme. Taigi „aspektas“ yra kažkas daugiau negu formalus mąstymo apibrėžimas, jis susijęs ir su kokybiniais pažinimo struktūros momentais, t. y. su tais ypatumais, kurių nefiksuoja formalioji logika. „Kaip tik šie ypatumai yra priežastis, kad du žmonės, taikydami tas pačias formaliosios logikos taisykles (prieštaravimo dėsnį arba silogizmo formulę), gali vertinti tą patį objektą labai skirtingai“¹⁹. Konkretų mąstymo „aspektą“, sako K. Manheimas, galima nusakyti remiantis vartojamų sąvokų reikšmės analize, kontrastų reiškiniu, tam tikrų sąvokų trūkumu, kategorinio aparato struktūra, vyraujančiais mąstymo modeliais, abstrakcijų lygiu, pasirenkama ontologija.

Anot K. Manheimo, įvairios socialinės padėties žmonėms ta pati sąvoka (pvz., laisvė) turi skirtingą prasmę. Sociologiniu požiūriu nagrinėdamas XIX a. Vokietijos politines sroves, jis parodė, kad to meto konservatoriams laisvė reiškė teisę kiekvienam luomui gyventi pagal savo privilegijas, tuo tarpu liberalams ji reiškė priešingą dalyką, būtent laisvę nuo visų senųjų luomų privilegijų. Sociologui taip pat svarbu paaiškinti, kodėl tam tikro laikotarpio tyrinėjimuose nevartojamos kai kurios sąvokos. K. Manheimo nuomone, kai kurių sąvokų nebuvimas rodo, jog nesama ne tik apibrėžto požiūrio į tam tikras gyvenimo problemas, bet ir aiškaus intereso jų atžvilgiu. Pavyzdžiui, sąvoka „socialinis“ atsirado vėlai todėl, kad iki tam tikro laiko tyrinėtojai nenagrinėjo šiuo terminu nusakomos sferos. Galima pridurti, kad dėl skirtingos tyrinėtojų padėties skiriasi ne tik jų vartojamų sąvokų konkretus turinys, bet ir pačios sąvokos. Žodžiu, K. Manheimas nori ne tik įrodyti, kad skirtingos socialinės pozicijos sąlygoja mąstymo skirtumus, bet ir paaiškinti, kodėl įvairios socialinės grupės vartoja skirtingas kategorijas. Pasak jo, netgi abstrakčiausios kategorijos atsiranda metateorinėje pragmatinėje sielos orientacijoje ir formuojasi tokiose sielos ir sąmonės gelmėse, kur negali būti ir kalbos apie sąmoningą ideologinę „apgaulę“.

Mąstymo „aspektą“ gali padėti apibūdinti ir vadinamieji „mąstymo modeliai“ („Denkmodelle“), į kuriuos individas implicitiškai orientuojasi prieš pradėdamas nagrinėti objektą. Pasak K. Manheimo, sukūrus gamtos mokslų tipologiją ir jos pagrindu pasiūlius mąstymo modelį, atsirado viltis, kad ir kitose pažinimo srityse, ypač socialiniuose moksluose, bus galima išspręsti visas problemas (mechanistinė-atomistinė socialinių reiški-

¹⁹ Ten pat.— P. 234.

nių samprata). Tačiau ir šiuo atveju ne visi sluoksniai pasirinko šį mąstymo modelį, o pasikeitus socialinių jėgų santykiui, tuoj pat buvo pasiūlyti alternatyviniai mąstymo modeliai („organizmo“, „personalizmo“ ir kt.).

Dar vieną mąstymo aspekto požymį galima nustatyti, jeigu tiriama, koku abstrakcijos lygiu pasitenkinama tam tikroje teorijoje ir kiek ši teorija nesuinteresuota suformuluoti galutinį savo teorinį požiūrį. K. Manheimo manymu, anaipol neatsitiktinai teorija, sprendama kokį nors klausimą, siekia išlikti tam tikrame abstrakcijos lygyje ir priešinasi mėginimui ją sukonkretinti arba skelbia tokį siekimą esant neleistiną ar nereikšmingą. Galutinė jo išvada tokia: individo socialinė ir istorinė padėtis sąlygoja jo pasirenkamą konkrečią perspektyvą ar „aspektą“, kuris savo ruožtu turi įtakos vartojamoms sąvokoms ir netgi pačiam mąstymo turiniui bei formai. „Problemos traktuotė ir jos plotmė, abstrakcijos ir konkretizacijos lygis, kurio kiekvienu konkrečiu atveju siekia tyrinėtojas,— visa tai sociališkai ir egzistenciškai sąlygota“²⁰.

Kuo ypatingos K. Manheimo siūlomos metodologinės procedūros, kurias jis taiko socialinių reiškinių bei idėjų analizei? Visų pirma žinojimo sociologijoje jis įteisina vadinamąjį „atsiribojimą“ (Distanzierung) įvairiems mąstymo stiliams nagrinėti. Šis „atsiribojimas“ vyksta visada, kai: a) kuris nors konkretus bendrų grupės idėjų bei vertybių reiškęjas atskiria nuo savo socialinės grupės (pereina į aukštesnę socialinę pakopą, emigruoja ir t. t.); b) keičiasi visos grupės socialinis pagrindas jos tradicinių normų bei institutų atžvilgiu; c) vienoje socialinėje sferoje konkuruoja dvi arba daugiau sociališkai sąlygotos pasaulio interpretacijos ir abipusė kritika taip išryškina jų esmę ir taip atriboja vieną nuo kitos, kad mąstymas koku nors aspektu tampa visų konkuruojančių pozicijų atstovams iš pradžių galimybe, o vėliau ir visuotinai pripažintu dalyku.

Taigi žinojimo sociologijoje nesitenkinama vien tiesioginiu idėjų turinio konstatavimu, bet mėginama susieti jas su apibrėžta socialine struktūra. Žinojimo sociologas, nagrinėdamas visus dvasinius darinius, kelia esminį klausimą: su kokia socialine struktūra yra susijęs jų atsiradimas? Tačiau šios metodologinės procedūros, kurią K. Manheimas vadina reliacionizavimu, negalima tapatinti su filosofiniu reliatyvizmu. Reliacionistinis požiūris reiškia, kad dėl pačios teiginių prigimties jie negali būti suformuluoti absoliučiai, o tik atsižvelgiant į sociališkai sąlygotą pažinimo „aspektą“. Vadinasi, žinojimo sociologas reliacionizavimo procedūra mėgina aprašyti realų mąstymą, nors savaime kyla klausimas: ar yra kokia nors prasmė konkretų mąstymo aktą susieti su socialine pozicija? Kas pasakoma apie teiginio teisingumą, jei įrodoma, kad jis priklauso liberalui, konservatoriui arba marksistui? K. Manheimo nuomone, į šį klausimą galima duoti bent kelis atsakymus: a) galima tvirtinti, kad, išaiškinus teiginio socialinį sąlygotumą, kartu neigiamas jo validumas; b) galima priešingai manyti,— kad remiantis žinojimo sociologijos metodais nieko

²⁰ Ten pat.— P. 238.

negalima pasakyti apie teiginio teisingumą, nes teiginio genezė nėra susijusi su jo validumu. Pats K. Manheimas renkasi trečią būdą. Pasak jo, pirmuoju atveju neatsižvelgiama į tai, kad grynai faktinis socialinės padėties apibrėžimas ir jos identifikacija dar nesuponuoja vertinimo apie teiginio teisingumą. Galima daryti tik prielaidą, kad tam tikras teiginys yra dalinis. Antruoju atveju klystama, kad žinojimo sociologijoje siekiama aprašyti vien konkretaus teiginio genezės sąlygas. Žinojimo sociologas visada siekia nustatyti nagrinėjamo teorinio požiūrio turinio ir struktūros ribas, kitaip tariant, „kiekvienu atveju ne tik reliacionizuoja, bet ir partikuliarizuoja konkretų požiūrį bei jo validumą“²¹.

Nors K. Manheimo teorinis palikimas pagrįstai laikomas vienu iš svarbiausių įnašų į žinojimo sociologijos tradiciją, požiūris į jį tebėra ambivalentiškas. Aršiausios kritikos susilaukė jo prielaida apie mąstymo egzistencinį sąlygotumą bei ideologijos sampratą. Tai iš dalies susiję su ilgai gyvavusia tendencija tapatinti žinojimo sociologiją ir ideologijos teoriją. Dėl šios priežasties K. Manheimo iškelta metodologinė-epistemologinė problematika liko beveik nenagrinėta. Kritinėje literatūroje įsitvirtino gan paviršutiniška nuomonė, kad K. Manheimas ne tik neigė objektyvaus socialinės tikrovės pažinimo galimybę, gynė reliatyvistinę poziciją, bet ir apskritai nuvertino žmogaus protą. Tokį suprastintą vertinimą pakartėjo ir daugumas marksistinių tyrinėtojų, kurie dažniausiai apsiribodavo K. Manheimo ideologijos teorijos priešpriešinimu marksistinei ideologijos koncepcijai. Pastaraisiais dešimtmečiais atgimstant susidomėjimui sociologijos teorija, klasikine žinojimo sociologija ir plečiantis Vakarų sociologijos istorijos tyrinėjimų diapazonui, vis labiau išryškėja ir K. Manheimo metodologinių idėjų vertė.

---

²¹ Ten pat.— P. 243.